

3 ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Андрій Яковлів

Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках*

VIII

ДОГОВІР ГЕТЬМАНА І. СКОРОПАДСЬКОГО Р. 1709 ТА РЕФОРМИ 1772 р.

Перехід гетьмана Мазепи на бік Карла XII примусив Петра I вжити спішних заходів, щоб паралізувати чин Мазепи та не допустити наслідків, які могли б загрожувати цілому московському військові, що перебувало в той час на території України. З цих мотивів цар не тільки негайно видав цілу низку наказів чисто військового характеру, але й ужив заходів, щоб якнайскоріше було обрано іншого гетьмана, вважаючи, що настановлення нового гетьмана та підтримка його силою московського війська значно допоможуть у боротьбі проти Мазепи та його впливів на козацтво. 27 жовтня 1708 р. цар обережно оголошує в маніфесті, що «гетманъ Мазепа безвѣстно пропалъ и сумнѣваемся Мы для того, не по факціямъ ли какимъ непріятельскимъ». На всякий випадок цар наказує генеральній старшині й полковникам негайно прибути до царського обозу, що стояв на Десні, «для совѣтовъ», а коли з'ясується, що гетьман «конечную невѣрность явилъ», то й для вибору нового гетьмана, бо в цьому «общая польза всей М. Россіи состоитъ». На другий день оголошується новий маніфест, у якому підтверджується, що гетьман Мазепа «измѣнилъ и переѣхалъ къ непріятелю нашему, королю шведскому», ніби для того, щоб «малороссійскую землю поработить по прежнему подъ вліяніе польское», а церкви й монастирі віддати «въ унію». «Понеже намъ,— стояло далі в маніфесті,— яко Государю и оборонителю Малоросс. края, надлежитъ отеческое попеченіе о васъ имѣтъ., того ради повелѣваемъ» усій генеральній старшині, полковникам та іншим не піддаватися закликам Мазепи, а під обороною московського війська проти ворога стати. Для ліпшого попередження всякого зла й заклоту в народі... вся старшина генеральна й полкова має з'їздитися до Глухова для вибору гетьмана, «въ чемъ крайняя нужда и спасеніе всея М. Р. состоитъ». А щоб заохотити й простий люд до вірності, цар оголошує, що скасовуються всі «аренди» й податки, які завів Мазепа нібито для утримання війська, в дійсності ж для свого збагачення. Ще через кілька днів І.ХІ. цар адресує до старшини, що мусила їхати до Глухова, новий маніфест, у якому, навівши ті ж самі мотиви для негайного вибору гетьмана, додає ще й такі урочисті обіцянки: «А мы, вел. г-рь, наше ц. в-во, обѣщаемъ вамъ, вѣрнымъ подданнымъ, тому вольными голосами новообраному гетману, также и генер. старшинѣ, полковникамъ, есауламъ, сотникамъ и всей полковой старшинѣ, и всему В. З., нашимъ у в-ва словомъ всѣ вольности, права и привилегіи, которые отъ времени принятія... подъ высокодержавную руку гетмана Б. Хмельницкого съ В. Запорожскимъ и со всѣмъ малоросс. народомъ и потомъ при нашемъ, Ц. в-ва, государствованіи, гетманы и все войско имѣли, свято ненарушимо и цѣ-

ло со держ ать...». Нарешті повідомляє, що для присутності при обранні гетьмана висилається «министръ», кн. Гр. Фед. Долгорукий. Наведений царський маніфест — типовий документ для традиційної московської політики супроти України: стверджуються всі права, вольності й привілеї, дається царське слово «свято й непорушно» їх зберігати, але лише в моменти тяжкі й небезпечні для Москви; коли ж В. З., гетьман і старшина, довіряючи царському слову, повертаються на бік Москви та стають «вірними й послушними», зараз же Москва починає стверджені вольності й права ламати.

Обрання гетьмана було проведено на Генеральній Раді, що була скликана в Глухові 6 листопада 1708 р. На гетьмана було обрано стародубського полковника Івана Скоропадського. Тому, що вибори були проведені наспіх, жодних нових статей не було запропоновано ані царем, ані гетьманом. З огляду на те, що в царській грамоті, а також і в присяжному записі гетьмана Скоропадського було сказано, що Війську Запорозькому підтверджуються статті, на яких піддався під царську високу руку гетьман Б. Хмельницький, то з цього треба зробити висновок, що гетьманові Скоропадському ствердив цар договір 1654 р. Формально так воно й було, але реальна дійсність скоро показала, що в актах 1708 р. було згадано про договір 1654 р. лише на те, щоб оманом давніх вольностей притягти довіру козацьких полків, що не могли піти з Мазепою, та використати їх у боротьбі проти Мазепи й Карла XII.

З вибором нового гетьмана на Україні знову з'явилися два гетьмани: Мазепа, що разом із королем шведським воював проти Петра I, і новообраний І. Скоропадський, що з частинами 4-х полків лишився на боці Петра. Знов Україна силою історичних обставин стала тереном тяжких боїв, не будучи безпосередньо зацікавленою в цій боротьбі; ще гірше — козацьке військо знайшлося в рядах комбатантів обох воюючих сторін і примушене було до братовбивства.

Після Полтавського бою й рішучої перемоги московського війська над військом шведського короля й Мазепи (27 червня 1709 р.) позиція гетьмана І. Скоропадського до певної міри скріпилася. Гетьман Мазепа покинув територію України, а гетьман Скоропадський не тільки формально, але й фактично перейняв гетьманський уряд на цілій території України-Гетьманщини. Використовуючи таку, для себе сприятливу ситуацію та перерву у військових подіях, Скоропадський вирішив звернутися до царя, який ще перебував на Україні, з проханням підтвердити окремим договором («статтями») давні привілеї й вольності України та скласти нові статті, потрібні для управління нових обставин. 17 липня 1709 р. гетьман подав цареві біля Решетилівки прохання з 14 «пунктами», в яких було виложено різні потреби часу, а також прохання про ствердження давніх прав і вольностей. Це прохання не викликало якихось претрактацій гетьмана й старшини з царськими відпоручниками, як то бувало за попередніх гетьманів, не було призначено жодних конференцій. Тепер цар сам відповів гетьманові «рѣшительнымъ указомъ», підписаним у Києві 31 липня 1709 р.

Посилаючись на царську грамоту з 1 листопада 1708 р., в якій цар обіцяв затвердити військові вольності, права й порядки по тих статтях, що були дані попереднім гетьманам, І. Скоропадський у п. 1-му свого подання просив «о милостивомъ тѣхъ статей наданіи», а також «о наданіи сверхъ тѣхъ статей и въ сихъ нуждахъ нашихъ новыхъ статей». На це прохання цар відповів так: права і вольності, і порядки військові, як вони означені були в статтях попередніх гетьманів, особливо гетьмана Б. Хмельницького «при наставленіи его, господина гетмана, въ Глуховѣ, на гетманській урядѣ, генерально

уже підтвердить изволилѣ (цар) и оны е нерушимо содержать обѣщаетъ». Що ж до статей нових, то «статьи обстоятельныя будутъ даны» пізніше, бо тепер цього через брак часу, й похід зробити неможливо. Отже, й на цей раз цар, повторивши «генерально» те, що було вже сказано в грамоті з 1 листопада 1708 р., ухилився від видання нових статей.

В дальших пунктах гетьман Скропадський зачепив питання, які треба було розв'язати негайно, щоб усунути деякі порушення попередніх договорів, або ж докладніше означити права й обов'язки України й Москви. До першої групи відносилися пункти: 3 й 4 — про поворот Війську Запорозькому взятої московським військом військової гармати, п. 5 — про надужиття царських воевод на Україні, пп. 6 та 7 — про надужиття московського війська в справах підвод і постою на Україні та п. 12 — про поворот чернігівським міщанам дворів, узятих під фортецю. До другої групи відносились: п. 2 — про те, щоб козацького війська не віддавалося під команду росіян, п. 8 — про звільнення козаків на якийсь час від походів, п. 9 — про дозвіл населенню добувати сіль і рибу на Запоріжжі, п. 10 — про те, щоб не лаяли козаків «зрадниками», п. 11 — про утримання охочих полків, п. 13 — про те, щоб царські грамоти й укази висилались тільки на ім'я гетьмана і п. 14 — про означення документів, на підставі яких даватимуться підводи. В «рѣшительном» указі з 31 липня 1709 р. цар деякі прохання цілком відкинув (по пп. 1, 2, 6, 10 і 12), а деякі — задовольнив лише частково, з певними обмеженнями.

Для нас важно тут зазначити нові обмеження прав і вольностей України, що їх зробив «рѣшительный» указ. Крім згаданої вже відмови дати нові, додаткові статті, цар у резолюції на п. 2 затвердив і надалі практику, яка вперше з'явилася за шведської війни й на підставі якої козацькі відділи з наказним гетьманом та полковниками віддавалися під команду московських генералів і полковників. Указом на п. 4 цар остаточно відібрав м. Котелву від Гадяцького полку та приєднав до Слобідської України; в указі на п. 5 про заборону воеводам утручатися в місцеві справи цар дозволив воеводам «интересоваться» внутрішніми справами України, проводити, «розыскъ» і суд над місцевою людиною в згоді з полковниками й старшиною, а «государственныя дѣла», як зрада і «прочее тому подобное», виключив зовсім із юрисдикції місцевої влади; в указі на п. 9 не дано дозволу на добування солі й риби на Запоріжжі, обіцяно пізніше дозволити, але, як видно з наступних розпорядків, заборона була ще й посилена штрафом і карами. Нарешті в указі на п. 13 установлено, що царські укази в справах України надалі висилатимуться лише на ім'я гетьмана, але не тільки царем через «Приказъ Малой Россіи», а й міністрами царськими, «которымъ тѣ дѣла вручены суть». Цей останній розпорядок ставив гетьмана в становище, нижче царських міністрів, бо віддавав його під «укази» міністрів. Усі ці новини йшли врозріз із договором Б. Хмельницького й статтями попередніх гетьманів, тимчасом у п. 1 цар підтвердив і словом своїм обіцяв додержувати попередні договори непорушно.

Важливою новиною була й форма «рѣшительного» указу 1709 р. Це вже не була форма двостороннього договору між рівними сторонами, що виявили свою волю в статтях та в стверджуючих статті формулах, як то ми бачили в попередніх договорах, починаючи з договору 1654 р. В «рѣшительному» указі царські резолюції становлять імперативні рішення — накази царя, якими він вирішує справи й наказує певне поступовання або ж дає свою згоду як особливу «милость». Уперше за всю історію українсько-московських віносин актові, що мав упорядковувати *modus vivendi* між Україною й Москвою, було надано форму одностороннього акту — царського приказу.

Всі ці новини свідчили про те, що, здобувши перемогу над шведами, між іншим, при участі й допомозі частини козацького війська, Петро I вернувся до своєї попередньої політики супроти України. Про це свідчать дальші царські укази. На другий день після подачі гетьманом пунктів Петро I (18 липня 1709 р.) підписав указ про призначення стольника Андрія Ізмайлова царським резидентом при гетьмані для «нынѣшнихъ случаевъ» та дві інструкції Ізмайлову, явну й таємну. Грамотою з 30 липня 1709 р. цар сповістив про це гетьмана, пояснивши, що призначення Ізмайлова зроблене «для нашихъ вел. г-ря дѣлъ и совѣтовъ ради нынѣшнихъ случаевъ и недавно бывшего въ Малороссійськомъ краю возмущенія по измѣнѣ Мазепиной и бунтовщиковъ запорожневъ». Гетьман надалі мав «надлежащія вел. г-ря дѣла управлять съ общаго съ нимъ совѣту».

Що ж до виданих Ізмайлову інструкцій, то вони містять надзвичайно важні постанови, яким, власне кажучи, місце не в інструкції, а в додаткових договірних статтях.

В ст. 1-й явної інструкції наказується Ізмайлову спільно з гетьманом доглядати, щоб після «зради» Мазепи й запорожців у В. Запорозькому (яке вперто іменується «Малороссійскимъ краемъ») було тихо й спокійно, розвідувати «всякими способами», щоб не було ворожої агітації та підбурювання до «шатости», а підозрілих осіб ловити й писати до царя. В ст. 2 наказується доглядати, щоб запорожці та інші свавільники не скупчувались у Січі або в іншому місці, та посилати козацьке й московське військо, щоб «ихъ искоренять и ни до какого поселенія не допускать». Із наведеного змісту 2-х перших статей інструкції видно, що, не довіряючи гетьманові, цар доручив Ізмайлову доглядати за порядком і спокоєм у В. Запорозькому і цим полегшив царському резидентові втручання у внутрішні справи України. Наступні статті інструкції, з 3-ої по 10-у, торкаються важливих справ загального характеру: в ст. 3-й наказується Ізмайлову разом із гетьманом приймати посланців чужих держав і земель, які приїздитимуть із листами до гетьмана, копії з листів посилати до царя, як то встановлено в статтях Б. Хмельницького (ст. 9) і в ст. 4 Конотопських статей, а тим посланцям без поради з Ізмайловим не відповідати й від себе нікуди без царського указу не посилати, хіба що справи вимагатимуть спішної відповіді, а посланців до царського указу затримувати. Стаття торкається надзвичайно важливої справи закордонних зносин України, й коли цієї справи не підняв сам гетьман у своєму поданні, то треба було б цю справу увести, як пропозицію з боку царя, в текст додаткових статей. Цар відмовився задовольнити прохання гетьмана про додаткові статті за браком часу, а тимчасом у нього вистачило часу вмістити статтю в такому важливому питанні в інструкцію своєму резидентові. Ясно, що так було зроблено не з браку часу, а з бажання перервати давню традицію укладання додаткових договорів із новообраними гетьманами. В ст. 4-й наказується Ізмайлову доглядати й перешкоджати, щоб гетьман нікого з старшин і полковників без царського дозволу й указу не скидав та щоб призначав за згодою всієї старшини, згідно з ст. 7 Юрія Хмельницького й ст. 11 гетьмана Мазепи, а кого куди «общимъ совѣтомъ» оберуть, писати до царя, від якого вишлються укази. Як додаток до цієї статті в ст. 5-й наказується вважати, щоб на жодні уряди не обирано поляків або чужинців за ст. 8 Юрія Хмельницького. В ст. 6 наказується стежити, щоб гетьман без повідомлення царя нікого з полковників і полкової старшини не карав, згідно з ст. 12 Юр. Хмельницького. Цим статтям — місце в додатковому договорі, як те підтверджують цитати з договорів Юр. Хмельницького й Мазепи, а не в інструкції царському міністрові. Ст. 7-а торкається обмеження гетьманської влади в справі роздачі за вислуги маєтностей: усі маєтності «измѣнничьи», як Мазепи, так і інших, які не

належать до уряду гетьманського, треба списати, відомості надіслати до царя й без царського указу нікому не давати, і взагалі на майбутнє гетьман не має права, не повідомивши царя, віддавати маєтності за службу чи відбирати назад. Подібна стаття звичайно включалася в додатковий договір. В ст. 8-й наказується гетьманові мати свою постійну резиденцію в Глухові, «яко въ знатномъ и пространномъ мѣстѣ». Про резиденцію, звичайно, писалось в додаткових договорах (напр., ст. 26 Глухівського договору, ст. 17 Коломацького договору). Ст. 9 вже без жодного відношення до предмету інструкції містить царський указ, що торкається покарання тих міст у Полтавському й інших полках, які противились і не пускали царських військ: ці міста треба було б знищити, як Батурин, але цар, «милосердствую о народъ Малороссійскомъ», наказав, що коли ці міста бажають уникнути долі Батурина, то «въ вѣчный знакъ и на память, и въ наказанье той измѣнѣ своей» мають платити до царського скарбу з кожного двора по два биті ефимки. Нарешті, в ст. 10 інструкції вміщено відповідь на 11-й пункт подання гетьмана: наказується Ізмайлову взяти у гетьмана відомості про доходи, що їх збирали Мазепа й попередні гетьмани, щоб цар знав про це й міг призначити платню охочим полкам, а також щоб «и въ предъбудущее время учинить въ томъ порядокъ, безъ отягченія народа малороссійскаго». Цим указом відкрито Ізмайлову втручання в справи фінансового управління В. Запорозького.

Такий був зміст явної інструкції. В суті речі, це були додаткові статті, які, за давнім звичаєм, треба було скласти разом із гетьманом і старшиною. Але тому що в такому вигляді додаткові статті являли б двосторонній договір, якого Петро I бажав уникнути, то й було єдиний акт поділено на два акти: на «рѣшительный указъ» царський на подання гетьмана з 17.VII й на явну інструкцію стольникові Ізмайлову, хоч з усього видно, що ці два документи були складені одночасно. Цим Петро I знищив давню традицію, що тяглася з часу Б. Хмельницького.

Щодо таємної інструкції, «пунктовъ секретныхъ», то цей документ вповні відповідає своїй назві: це правдива інструкція царському агентові при гетьмані; вона одверто зазначає дійсні мотиви й мету призначення Ізмайлова. В п. 1 цар наказує Ізмайлову, щоб він, будучи при гетьмані, доглядав пильно за поведінкою гетьмана, старшини й полковників, щоб вони не робили часом спроб «измѣны» або підбурювання народу, перешкоджав усяким зноси́нам з ними Туреччини, Криму, Польщі, Швеції, Мазепи, донців «и тѣмъ подобныхъ измѣнниковъ», розвідував про це все всякими способами; коли ж довідається про щось підозріле, то повинен всякими засобами перешкодити, для чого «подъ его командою велѣно быть пѣхотнымъ полкамъ», які раніш були при гетьмані Мазепі, та доносити про це все цареві в посольську похідну канцелярію. Коли б потрібно було вжити негайних заходів, наказується Ізмайлову самому чинити, що потрібно, в згоді й за допомогою київського й інших воевод. У п. 2-му наказується розвідати «подлинно, тайнымъ обычаемъ», скільки збиралося доходів за гетьмана Мазепи, скільки буде збиратися тепер доходів на гетьмана, генеральну старшину, полковників та інших урядовців. Нарешті, в п. 3-му цар нагадує Ізмайлову «усматривать въ разговорахъ, и во всякихъ обхожденіяхъ», хто з старшини та з козаків «къ сторонѣ в. г-ря доброжелательны и какого уряду достойны».

Як видно з наведених документів, питання про взаємне представництво Москви при гетьмані й В. Запорозького в Москві, яке вже підіймалося за Юр. Хмельницького в додаткових московських статтях 1659 р. (ст. 4), за гетьмана Д. Многогрішного — в Глухівських статтях (ст. 8) і за гетьмана І. Самойловича — в Переяславських статтях (ст. 17), тепер остаточно вирішив Петро I. Зміст інструкції Ізмайлову,

особливо таємної, доводить, що це питання було вирішене не так, як воно проектувалося раніше: це не був дипломатичний представник однієї держави при уряді другої, як те намірялися зробити раніше, а звичайний агент політичного догляду («недремане око»), який мав стежити за кожним кроком і чином гетьмана, старшини, полковників та інш., за політичним, економічним і суспільним життям В. Запорозького й про все це доносити цареві. Крім ролі звичайного доглядача, Петро дав своєму агентові право втручатися в справи державні й внутрішнього управління В. З., а також дав до розпорядження збройну силу — два піші полки московські, — яку агент мав право вжити негайно в інтересах Москви, а коли потрібно, то й притягти московські залоги з Києва та інших міст. Отже, під виглядом міністра-резидента Петро I уводив на Україну нового воеводу при гетьмані, без поради й дозволу якого гетьман не смів і кроку ступити, будучи загрожений у своїй резиденції, як і скрізь на Україні, московським військом.

Утворений Петром I інститут царських міністрів-резидентів при гетьмані на практиці показався дуже корисним для московських інтересів. В р. 1710 замість Ізмайлова було призначено думного дяка Вінніуса та стольника Протасєва. Вінніусові дано таємну інструкцію з 4-х пунктів та секретний шифр («цыферну азбуку»). Через те, що Вінніус не поїхав, Протасєв клопотався, щоб інструкцію та шифр було йому переслано на Україну. Пізніше справи міністра-резидента при гетьмані настільки розрослися й ускладнилися, що довелося zorganizувати для нього окрему «канцелярію міністерського правління», яка проіснувала аж до 1749 р. включно. При гетьмані Скоропадському, після Ізмайлова, знаходився стольник Протасєв аж до квітня 1722 р., до утворення «Малоросійської Колегії». З відомостей, які знаходимо в Діяріуші генеральної канцелярії за цей рік, довідуємося, що Протасєв утримувався на доходи, які збирав із кількох сел (Стахірщина, Блистава, Литвиновичі), переданих йому гетьманом, очевидно з царського наказу. Після димісії Протасєва ці села гетьман у нього відібрав.

Відмова царя Петра затвердити нові додаткові статті дуже непокоїла гетьмана Скоропадського, й він вирішив наступного ж року вислати до царя спеціальне посольство, яке б знову нагадало цареві про цю справу та хоч, принаймні, здобуло жалувану царську грамоту на гетьманський уряд і на рангові маєтки. 16 лютого 1710 р. посольство в складі генерального осавула Жураковського та гадяцького полкового судді Велецького виїхало до Москви з гетьманською грамотою до царя й наказом. У Москві посольству довелося досить довго чекати відповіді, аж нарешті 5 січня 1711 р. цар видав жалувану грамоту, в якій, між іншим, було сказано, що цар задля «вірности» й заслуг гетьмана Скоропадського під час війни з шведами дає «милостиву жалувану грамоту на підтвердження уряду гетьманського». Силою цієї грамоти цар «соизволяє» гетьманові мати військову армату, клейноди, як те попередні гетьмани мали, «и всякіе воинскіе и гражданскіе въ Малой Россіи дѣла управлять, по пунктамъ, на которыхъ приступилъ подъ высокодержавнѣйшую руку отца нашего... гетьманъ Б. Хмельницкій со всѣмъ войскомъ запорожскимъ малоросійскимъ и по нашимъ, Вел. Г-ря, указамъ опредѣленнымъ и впредь посылаемымъ, безъ нарушенія правъ и вольностей стародавнихъ народа малоросійскаго, и маєтностями, на булаву опредѣленными... владѣть со всякою пристойною повинністю». Наведені слова грамоти, якими стверджуються «пункти» Б. Хмельницького й дається обіцянка не порушувати прав і вольностей стародавніх царськими указами, найкраще доводять, наскільки щиро підписувала цю грамоту рука Петра I, яка рік перед цим підписала «Рѣшительный указъ» на Решетилівські статті та інструк-

цію стольників Ізмайлову. Що ж до додаткових статей, то й на цей раз подання й посольство гетьмана до царя не мали успіху.

«Рѣшительный указъ» та інструкція Ізмайлову — це були лише перші кроки царя Петра на шляху нищення давніх прав і вольностей, давньої державної автономії Війська Запорозького. Далі майже кожний рік гетьманства Скоропадського приносив якусь «новину», якесь нове обмеження автономії України, яку Петро I іменував навіть не Малою Росією, а «Малороссійскимъ краемъ» (грамота з 1.XI.1708 р., інструкція Ізмайлову та інші акти) або ж просто «Малороссійскою провинціей». Особливо багато, і то найважливіших, розпорядків щодо обмеження автономії України з'явилося в останніх роках гетьманування Скоропадського (1720—1722).

6 жовтня 1720 р. було видано знаменитий сенатський указ про заборону друкувати на Україні нові книги й про справляння українських стародруків за московськими книгами такого змісту: цареві стало відомо, що в київських і чернігівських друкарнях «въ печатныхъ книгахъ печатають несогласно съ великороссійскими печатями, которыя со мноюу противностью Восточной церкви», а саме: ще нібито в Чернігові учебні часослови на замовлення якогось калужанина Кодміна надруковано «по раскольничьему»; далі, що в надрукованій р. 1710 в друкарні чернігівського монастиря «Книгъ Богомыслия... явилась многая лютурская противность»; нарешті, що в надрукованому р. 1718 в киево-печерській друкарні «мѣсяцеслову... въ заглавіи напечатано, якобы печатано Ставропією вселенскаго Константинопольскаго патріарха», тимчасом як цей монастир є «Ставропією всероссійскихъ патріарховъ». Тому цар наказав надалі Києво-Печерському та Чернігівському монастирям іменуватися «Ставропією всероссійскихъ патріарховъ» (яких уже в той час не було); ще більше наказав «вновь книгъ никакихъ, кромѣ церковныхъ изданій, не печатать. А церковныя старыя книги прежде печати справити по великорусскимъ книгамъ, дабы никакой розни и особаго нарѣчія въ оныхъ не было. Иныхъ никакихъ, ни прежнихъ, ни новыхъ изданій, безъ заявленія Духовной Коллегіи и позволенія не печатать». Таким чином, цей указ заборонив зовсім друк на Україні нецерковних книг, а церковні книги піддав цензурі російського Синоду. Крім того, українські старі церковні книги наказано позбавити місцевих українських особливостей (слів, наголосів тощо), щоб «особаго нарѣчія въ оныхъ не было».

Цього ж 1720 р., очевидно, на донос царського резидента при гетьмані, Протасьєва, про непорядки у військовій канцелярії під час «хираргичної» хвороби гетьмана (ніби канцеляристи підписували за гетьмана папери словами: «Звишменованый гетманъ», прикладали військову печатку на підроблених універсалах тощо) було арештовано та вислано до Москви на допит двох канцеляристів, Михайлова та Дорошенка, а гетьманові прислано суворий указ 17.XI.1720 р. про те, щоб він негайно ж zorganizував генеральну канцелярію під командою генерального писаря «для лучшаго... порядку и отправленія дѣлъ». Наказано, щоб надалі, за хворобою гетьмана, універсали, листи й інші папери підписував генеральний писар своїм іменем, а не гетьманським. Протасьєв ще скаржився на гетьмана, що той приймає посланців із Польщі й листи привезені читає сам, не показуючи Протасьєву, як те наказано в п. 2 інструкції; що гетьман роздає маєтності, не повідомляючи царський уряд, як того вимагає п. 9 інструкції, що, нарешті, гетьман, усупереч п. 7 інструкції, не дав і досі відомостей про доходи, які збираються на Україні, а також і про платню компанійським і сердюцьким полкам. Унаслідок цього доносу Протасьєва було викликано до царя з усіма потрібними матеріалами («військовими правами»). Через рік, 14.XI.1721 р., цар вислав новий указ гетьманові, в якому на-

рікав на гетьмана за те, що й досі генеральна канцелярія не реорганізована, та наказував організувати також і окрему судову канцелярію при генеральному суді під головуванням судді Ів. Черниша, під загрозою, що коли ці канцелярії не будуть організовані протягом місяця чи двох, то писар оштрафується. Наведені укази свідчать про безпосереднє втручання Петра I в справи адміністративного й судового управління В. Запорозького. Це були перші «ластівки» тієї «реформи», яку через рік провів Петро I на Україні. Того ж року 12 000 козаків під команду П. Полуботка було вислано за царським указом на «канальну роботу» до Ладogi.

На початку 1722 року гетьман Скоропадський із родиною й значним почтом виїхав до Москви, щоб скласти цареві поздоровлення з нагоди Нейштадського миру та прийняття імператорського титулу. Своє майже 6-місячне перебування в Москві гетьман використав, щоб полагодити всякі біжучі справи, з яких справа з «заїздами» кн. Меншикова козацьких земель була дуже актуальна, та щоб добути певні рішення в справі додаткового договору, що його усе цар відкладав. 11 квітня 1722 р. гетьман подав цареві «Пункти по общенародным нуждам», але в цей час Петро I вже вирішив провести давно задумані реформи на Україні. Тому у відповідь на свої «пункти» гетьман дістав від царя власноручний лист, датований 29 квітня 1722 р., в якому було вміщено указ Петра I про «Малоросійську Коллегію».

«Понеже отъ малоросійскаго народа,— стояло в указі,— о налогахъ и не порядкахъ какъ отъ генеральнаго суда и отъ старшины, такъ и отъ полковниковъ многія жалобы до насъ доходятъ», а саме: 1) в генеральному суді «ради взяткоу и великихъ накладовъ чинятся многіе неправды» бідним козакам; 2) полковники в своїх полках чинять неправий суд, забирають грунти, ліси, млини, силують козаків до підданства; 3) збирають податки з кожної куфи горілки по 2 р. і про цей похід не подається жодних відомостей; 4) у військовій генеральній канцелярії «идеть не порядочное отправленіе дѣлъ» і т. д. (про що вже писалося в указах 1720 і 1721 рр.); а тим часом «въ статяхъ и въ прошеніяхъ» як гетьмана Б. Хмельницького, так і інших, по ньому бувших, написано, що в більших городах будуть цареві воеводи, а для судів і розправи — козацькі урядники, які будуть судити по козацьких правах, а кому козацький суд не сподобається та схоче перенести справу до воеводи, то тому воевода вчинить розправу «по своему смотрѣнію». «Чего ради предки наши,— писав цар,— указали для пользы малоросійскаго народа, для такихъ дѣлъ быть своему Судьѣ»... З другого боку, в тих же пунктах написано, щоб у малоросійських городах були урядники достойні, які б підданими правували і доходи всякі в казну збирали. І по цьому прохання «предки жъ наши указали» всякі доходи збирати «въ нашу казну»... Хоч раніше це й виконувалось, але тепер «упущено, незнаемо для чего, и чинится все противъ помянутыхъ договоровъ Б. Хмельницкаго». Тому цар наказує: в Глухові бути при гетьмані бригадирові Степанові Вельямінову «да съ нимъ шти (6-ти) человекамъ, штабъ-офицерамъ... изъ гарнизоновъ украинскихъ, которому съ общаго съ вами совѣту і согласія чинить то все, какъ определено въ упомянутыхъ Хмельницкаго договорахъ, гдѣ имянно описано, чему бытъ подъ великоросійскимъ судомъ и управленіемъ, дабы тѣмъ всему малоросійскому народу всѣ не правные суды и напрасные отягощенія пресѣчены были». Ми навели, по можливості, повний зміст і навіть окремі вирази цього важливого документа, власноручно підписаного царем Петром I, бо цей документ своєю тенденційністю й неправдивістю поданих історичних фактів являється характеристичним документом не лише для Петрової доби, але й для цілої історії українсько-московських відносин. Того ж 28 квітня видано ще один указ

такого змісту: «Малороссія быть въ вѣдѣніи сенатскомъ». Як відомо, до цього часу справи зносин Москви з Україною належали до компетенції тих царських установ і органів, що взагалі займалися справами міжнародних зносин Московської держави: посольських приказів, посольської канцелярії і в останньому часі Колегії закордонних справ; Сенат же відав лише внутрішніми справами Росії. Тому підпорядкування «українських справ» компетенції Сенату вказувало на те, що Україна не вважається вже за окремий державний організм, а за частину Російської держави.

Одержавши указ про «Малороссійскую Коллегію», гетьман на другий же день поїхав до генерал-адмірала гр. Апраксіна, щоб порадитися з ним, що робити, чи відповідати на царський указ, чи мовчки скоритися царській волі. Апраксін порадив подати цареві прохання «о перемѣну милостивого того монаршого указу» (ст. 53). Прохання («отвѣтная челобитная») було складено в генеральній канцелярії 2 травня й підписано 3 травня. В ньому гетьман дипломатично, в дуже лагідних і покірливих виразах дав вичерпуюче пояснення на всі обвинувачення в непорядках і зловживаннях у суді й управлінні. Гетьман заявив, що обвинувачення мають за підставу доноси «по злобі й ненависті», що коли й трапляються деякі непорядки в генеральному суді та військовій канцелярії, то гетьман негайно наказує не порядок виправити; що у випадках недужиття над козаками гетьман не спинався навіть перед тим, щоб полковникам «публично наказувати й докоряти»; що доходи «покуховні» йдуть на заплату компанійцям і сердюкам, на утримання гармати, й на це є оправдуючі документи; що той канцелярист, який під час хвороби гетьмана підписувався за гетьмана, зробив це з відома гетьмана «въ маломъ моемъ домовомъ интересѣ», і за це його вже покарано висилкою в Казань, за указом Колегії закордонних справ; більше ж таких випадків не було й не буде. Що ж торкається так званих «скарг малороссійського народу», про які згадано в царському указі, то дехто скаржиться «з непостоянства своего и упору плутовского», а більш усього «зъ наущениа Федора Протасьева». «Бо хоча й въ сущую правду по правамъ нашимъ давнимъ всѣ судимы бывають, однакъ онъ (Протасев), мѣшаючи порядки, многихъ винныхъ заступаеъ для взятковъ и прихотей своихъ, яко о томъ подлинныя суть документи, и побуждаеъ ихъ упрямиться и маестать в. в-ва напрасно турбувати, иская подъ тѣмъ своея прибыли, а не государственного интересу». Далі гетьман торкнувся посилок на статті й прохання Б. Хмельницького, наведених у царському указі, й дав таку відповідь: Хоч усе залежить від самодержавної волі й сили імп. в-ва, однак за гетьмана Б. Хмельницького московських суддів і хлібних та грошових зборів до царського скаргу не було (в указі написано, що такі збори за Б. Хмельницького були, а потім невідомо чому зникли), бо Б. Хмельницький із усім народом українським «въ особливомъ респектѣ и милостивой протекціи былъ содержанъ» пізніше, за Юр. Хмельницького й Брюховецького, «статьямъ его отмѣна учинилась», але після Брюховецького давні статті знову були повернуті й дані Многогрішному, по ньому Самойловичеві «еще съ прилаткомъ... и до моего уряду гетманского ненарушно были содержаны... и мене зо всей М. Россіей при правахъ и вольностяхъ нашихъ, на тѣхъ же статьяхъ, какіе мы... за Б. Хмельницкаго имѣли, цѣло, свято и ненарушно ваше імп. в-во утвердитъ благосизволилъ». Посилаючися на попередні грамоти Петра I, гетьман висловлює наприкінці надію, що ще більшу «милость и респект» від царя одержить і просить рішення царського на подані пункти.

З наведеного документа бачимо, що гетьман цілком правильно зрозумів царський указ із 29 квітня 1722 р. й дав дуже влучне пояснення

на всі обвинувачення, які дали привід до організації Малоросійської Колегії. Виявляється, що головну роль в цій справі відіграв резидент Протасєв, що Протасєв сам і донощиків творив, і справляв їх подання до царя та що вся справа з непорядками була штучно роздута й перебільшена. Цілком правильно пояснив гетьман і непорозуміння з «судьею царским» і доходами, які нібито існували за Б. Хмельницького, а потім, невідомо чому, зникли. Особливо цікаве пояснення дав гетьман тим змінам статей Б. Хмельницького, що мали місце за наступних гетьманів. Відповідь гетьмана Скоропадського щодо сили й логічності наведених аргументів є одним із найкращих творів гетьманської канцелярії.

3-го травня цю відповідь повіз регент генеральної канцелярії Володковський до генерал-прокурора й, не заставши його вдома, поїхав до Преображенського і там передав безпосередньо цареві. Того ж дня цар із близькими вельможами й духовенством був після полудня в домі гетьмана, вітав його й родину дуже «милостиво», обіймав і цілував гетьмана в голову та провадив різні розмови, навіть на богословські теми, але жодної відповіді ані на подані «пункти», ані на прохання не дав. 4 і 7 травня до гетьмана приїздив царський кабінет-секретар Макаров і «зъ однимъ толком паномъ на уѣдиненіи много щось разговаривал»,—занотовує Ханенко в Діяріуші. 13 травня рано гетьман і гетьманша були в Преображенському селі в церкві, де був і цар, а коли по обіді гетьман поїхав сам до царя, щоб попроситися й, очевидно, щоб дістати якусь відповідь, то не застав уже Петра, який, видимо, уникав побачення з гетьманом і незадовго перед тим виїхав у Коломну, направляючись у похід до Астрахані. «И такъ ясновельможный,—занотовує Ханенко в Діяріуші,—лишившись пожегання государевого, тощю зъ Преображенского возвратился на квартиру». Замість царської відповіді, гетьман мусив 16 травня 1722 р. приймати у себе Степана Вельямінова, «бригадира, опредѣленнаго судією на Украинѹ». Цим же днем датовано й знамениту «Інструкцію бригадиру, господину Вельяминову».

«Інструкція» складається з двох частин: вступу й 11-ох пунктів. У вступі спочатку вказується на те, що цар, дбаючи про своїх підданих, щоб кожний у своїх справах міг дістати справедливе й швидке судові рішення, zorganizував у Великоросії «Коллегіи, Канцелярії, Губернії и Провінції», давши їм укази, інструкції й регламенти, щоб усі справи швидко й справедливо рішались, а «Малая Россія» через многі тяжкі військові й інші «труды» царські «до сего не была судами и прочими распорядками удовольствована». Тому цар під час свого побуту в Москві ознайомився з чолобитними й пропозиціями пунктами гетьмана Б. Хмельницького, що були прислані з послами Богдановичем і Тетерею, і рішеннями батька свого, царя Олексія Михайловича, і знайшов, що в названих «предложеніяхъ и рѣшительныхъ пунктахъ» написано: в пункті 2-му: «в яких великих містах будуть царські воеводи, то там для суду мають бути урядники козацькі, і судитись шляхті, козакам і міщанам по своїм правам, а воеводам їх не судити; коли ж кому козацький суд буде «не люб» і забажає хто перенести свою справу до царського воеводи, тоді воевода суд учинить «по своему разсмотрѣнію»; в п. 7-му: «щоб цар наказав бути в козацьких городах воеводам із їх же людей, які були б «знатні» й вірні, і права їх козацькі знали, вони б і доходи на царя збирали. А якщо цар не згодиться й накаже бути своїм воеводам, то все ж таки зборщики хай би були з їх людей і, збираючи, віддавали воеводам» (далі йде пояснення, що від своїх людей легше буде й тягар податків нести). А на цей пункт у «рѣшительныхъ пунктахъ» написано (далі наведено дослівно царський указ під ст. 1-ою договору Б. Хмельницького в редакції 27 березня 1654 р.). Вступна частина «Інструкції» закінчується пере-

численням «непорядків» у судах, полках і генеральній канцелярії, які вже було наведено в указі з 29.IV (див. вище ст. 147) та такою резолюцією: «Того ради Е. И. В-во, жалую подданных своих, Малороссійскій народъ, при гетманѣ въ Глуховѣ для управления судовъ и протчего, что въ просительныхъ пунктахъ онаго Б. Хмельницкаго и въ рѣшительныхъ на оное написано, указалъ быть, вмѣсто одной воеводской персоны, для лучшей вѣрности и управления, Коллегіи, въ которой быть ему (Вельямінову) съ шестью человекѣми съ штабъ-офицерами Украинскихъ гарнизоновъ, по переѣздамъ; да при той же Коллегіи быть прокурорами, погодно съ переѣзною изъ гвардіи капитаномъ или капитаномъ-поручикомъ».

У другій частині «Інструкції» вміщено 11 пунктів, в яких означено компетенцію «Малороссійської Колегії»: п. 1 — Колегії надається компетенція судової апеляційної інстанції; Колегія має право приймати і вирішувати «по правамъ и регламентамъ» скарги на рішення всіх чисто судів В. Запорозького: генерального суду, військової, полкових і інших канцелярій і ратушевих судів; по п. 2 — М. К. має «освѣдомитца» про всякі збори хлібні й грошові, які належить збирати до царського скарбу за пунктами Б. Хмельницького, наказати ті збори збирати урядовцям і війтам, доглядати за правильністю зборів і приймати збори з рук зборщиків; п. 3 — із доходів, зібраних таким способом, Колегія має давати належне «жалування» сердюкам та компанійцям; скільки буде роздано й скільки залишиться, тому всьому вести рахунок і книги та відомості висилати до сенату; п. 4 — доглядати, щоб генеральна старшина й полковники козаків і посполитих не «отягчали роботами и прочими трудностями» й цьому перешкоджувати, після поради з гетьманом; п. 5 — пильно доглядати, щоб московське військо, що стоїть на «винтер-квартирахъ», було поставлене у всіх посполитих, не обходячи нікого, ні гетьманських, ні полковничих, ні старшинських, ні козачих, ні великороссійських маєтностей, ні розкольників, ні всяких інших духовного чи світського звання осіб. Лише не ставити по дворах заслужених осіб, полковників, сотників і іншої старшини, де ті самі живуть; також доглядати, щоб військо — драгуни й офіцери — не вимагало зайвого провіанту й фуражу, поверх призначеного указами, й обивателям «отягченія» не чинило; п. 6 — а на кого з війська, що стоїть на квартирах, буде скарга, то такі скарги розглядати, судити й рішення давати на підставі регламентів і військових артикулів; п. 7 — доглядати, щоб царські й сенатські укази до гетьмана належно були записані в книгах і щоб про виконання їх доносили рапортами. Також стежити за тим, щоб гетьманські універсали, які гетьман має висилати кудись, були підписані гетьманом «и оные всѣ смотрѣть имъ въ Коллегіи», та щоб писарі не підписували цих указів, як то було раніше; п. 8 — про що довідається бригад. Вельямінов, що торкається охорони малорос. народу, зверх цих пунктів, про те має писати до Сенату й вимагати указу; п. 9 — секретарів, канцеляристів і інших службовців, скільки потрібно для справ, М. К. має одержати з Сенату, а на покриття канцелярійних видатків, на папір, сургуч і т. ін. брати потрібні суми з «тамошніх доходів»; п. 10 — до інструкції додаються копії з прохання й договірних пунктів Б. Хмельницького — для виконання, а з пунктів інших гетьманів — для відома; і нарешті, в п. 11-му Вельямінову наказується все доручене йому виконувати по правді, «нелицемѣрно, какъ доброму и честному офицеру надлежитъ, опасаясь за неисправление надлежащего штрафа по артикулу»; гетьманові послано окремий указ. Інструкція була надрукована й опублікована при окремому указі до всього «малороссійскаго народа» з 16 травня 1722 р. З цього указу видно, що цар вирішив питання про Колегію ще 27 квітня, отже, напередодні подання гетьманом чолобитної з «пунк-

тами». Коли це дійсно так сталося, то факт, що цар, приймаючи від гетьмана чолобитну 28 квітня, ані слова не сказав йому про своє рішення, доводив би, що цареві ніяково було самому сповіщати гетьмана і він вирішив послати гетьманові писаний указ через посланця 30 квітня. Можливо ж, що в указі з 16 травня навмисне було відсунено дату на день раніше. Далі в указі стояло, що цар, «жалуя поданныхъ своихъ, малороссійскій народъ», наказав при гетьмані в Глухові бути замість «одной воеводской персоны», згідно з пунктами Б. Хмельницького «Коллегіи» в складі бригадира Вельямінова і 6-ох російських офіцерів «для управління судовъ и прочего», що в пунктах Б. Хмельницького зазначено і що, мовляв, усе це робиться лише для того, щоб «малороссійскій народъ» ні від кого неправдивим судом, а від старшини податками «утѣсняемъ не былъ».

Такий був зміст інструкції бригадирові Вельямінову. Матеріальною основою чи приводом для призначення Мал. Колегії виставлено «многія жалобы» на непорядки в судах, у генеральній військовій канцелярії та утиски посполитих і козаків полковниками й старшиною. З відповіді гетьмана Скоропадського знаємо, що в дійсності всі ці скарги були спровоковані Протасьєвим та що ціла ця справа була навмисне роздута через злобу й бажання Протасьєва вислужитися перед царем. Що ж торкається правної підстави для утворення Малорос. Колегії, то «Інструкція» вказує на дві такі підстави. Одна складається з посилки на «предложенія» Б. Хмельницького та на «рѣшительные пункты» царя Олексія Михайловича. З «предложеній» взято пункти 2-й і 7-й, а з «рѣшительныхъ пунктовъ» — царську резолюцію на ст. 7-у. Терміни й вирази, яких при цьому було вжито як в указі з 29 квітня 1722 р., так і в «Інструкції» («статьи и прошенія», «челобитная и предложенные пункты», «на тѣ пункты рѣшенія»), вказують на те, що в цих документах нібито цитуються статті Б. Хмельницького, подані послами його в Москві 14 березня й затверджені 27 березня 1654 р., себто перший основний договір Війська Запорозького з московським царем. Тим часом, коли перевірити текст цитованих 2-го й 7-го пунктів та резолюції царя, що ніби була дана на п. 7-ий, то вийде, що ані в «прошеніи» 14 березня, ані в «пунктах» Б. Хмельницького 27 березня 1654 р. таких пунктів, які наведено в указі та в інструкції, немає зовсім, а знаходяться ці пункти в словесній заяві послів Б. Хмельницького, зробленій перед боярами 13 березня 1654 р. і записаній у протоколі (наскільки точно, невідомо), що його склали московські піддядчі. Цей протокол, складений для доповіді боярській Думі, як документ внутрішньої ваги, не мав жодної правної сили й не фігурував поруч з іншими документами при складанні договору 1654 р. Навпаки, в проханні Б. Хмельницького з 14 березня 1654 р., власноручно підписаному Б. Хмельницьким, як і в основному договорі редакції 27 березня 1654 р., і навіть у фальсифікаті цього договору з 1659 р., постанови, внесені в «Інструкцію» під іменем «2-го й 7-го пунктів», були замінені іншими, протилежними постановами. Так, напр., «у п. 2-му» говориться про апеляцію у «государева воеводы» для всіх, незадоволених козацьким судом, а в «прошеніи» Б. Хмельницького з 14 березня, в жалуваній грамоті з 27 березня 1654 р. і в ст. 1-ій редакції 1659 р., навпаки, постановлено, щоб у козацькі суди «ни воевода, ни стольникъ, ни бояринъ не вступались, но отъ старшихъ своихъ чгобъ товариства сужены были». Знову ж у цитованому «п. 7-му» говориться спочатку не про царських воевод, а про «воеводъ изъ ихъ людей» (козацьких), а коли б цар на це не згодився та послав своїх воевод, то щоб ці «государеві воеводи» самі доходів не збирали, лише

брали ті доходи, що їх зберуть місцеві зборщики. Далі, в «прошенні» Б. Хмельницького (п. 15 і 16), у ст. 1-й ред. 27 березня 1654 р. і ст. 11-й ред. 1659 р., категорично сказано, що Б. Хмельницький наказав послам своїм «ни на единого воеводу (який би збирав доходи) не позволять и о томъ договариваться», хіба що самі проміж себе свого воеводу виберуть «изъ тутешнихъ людей», а те для того, що царський воевода, «наѣхавъ, права бы ломати имѣлъ и установы какія чинилъ». Отже, в автентичному проханні Б. Хмельницького і в основному договорі 1654 р. було категорично встановлено, щоб царські воеводи не вмішувалися в козацькі суди й не збирали доходів; і ці «пункти» були стверджені указом царя Олексія Михайловича. Один із цих указів, а саме указ під ст. 1-ою в ред. 27 березня 1654 р., наведено і в інструкції, тільки ж він, навіть відірваний від статті, яку стверджував, говорить не про царських воевод, які мають доходи одержувати, а про «царських людей», яких цар пришле для «тое зборное казны». Нарешті, цікаво зазначити, що є й категорична постанова Олексія Михайловича під ст. 4 додаткових статей Ю. Хмельницького, складених у Москві 23 грудня 1659 р., про те, що у Війську Запорозькому а пел яці й не буде.

Таким чином, перша правна підстава інструкції 1722 р. не має найменшого, безпосереднього чи посереднього, оправдання ані в «прошенні», ані в «рѣшительныхъ пунктахъ» Б. Хмельницького, ані в автентичному договорі 1654 р. Цитати 2-го й 7-го пунктів узяті до Інструкції з документа, який не мав жодного правного, обов'язуючого значення й який суперечив автентичному «прошенню» й договорі Б. Хмельницького. Посилка на «2-й і 7-й пункти» протоколу з дня 13 березня 1654 р. була явним натяганням і, на нашу думку, пояснюється тим, що царське рішення про утворення М. Колегії було прийнято незалежно від тих чи інших постанов договору Хмельницького і лише пізніше було наказано підшукати для цього рішення якесь оправдання. Це припущення наше підтверджується й тим, що посилка на пункти й рішення, дані Б. Хмельницькому, вміщена в Інструкції на другому місці, на першому ж місці вміщено іншу підставу: цар через військові події й інші «труды» не мав часу досі «удовольствовать Малую Росію» судами й іншими розпорядками, як то він зробив уже для «Великої Росії», тому, будучи в Москві, вирішив цар тепер провести подібну «реформу» і в М. Росії. Ось що було дійсною, правдивою причиною рішення царя Петра I організувати ще одну «коллегію» — Малоросійську. Петро I давно вже намірявся покінчити з автономним устроєм України, що відокремлював Україну від Російської держави та перешкоджав «къ рукамъ прибрать» український народ — найвільніший, на думку Петра, з усіх народів світу, але різні реформи в Росії та військові події не залишили вільного часу. Тепер такий час знайшовся, і Петро I вирішив зайнятися Україною, її «нечуваною свободою» та завдати їй автономії рішучого удару, запровадивши на Україні Малоросійську Колегію. Щоб замаскувати цей незаконний з погляду договірних відносин України й Москви акт та надати йому хоч би зовнішнього правного вигляду, відшукали в московських архівах протокол від 13 березня 1654 р. й на основі 2-го й 7-го пунктів цього протоколу збудували теорію про якогось «царського воеводу-суддю», якому нібито ще за часів Б. Хмельницького було дано компетенцію найвищого судді й адміністратора України. Рахували на те, що гетьман не розбереться в справі або ж не посміє відповісти на таке одверте й сміливе ствердження неіснуючих фактів. Дійсно, Скоропадський у своїй відповіді дипломатично ухилився від вказівки на перекручування договору Б. Хмельницького, але все ж таки зауважив, що таких суддів за Б. Хмельницького не було.

Державно-правне значення реформи Петра I полягало в тому, що в автономне управління України, забезпечене як попередніми договорами, так і грамотами й Решетилівськими пунктами Петра I, було включено новий, чисто російський орган — «Малоросійську Коллегію», яка, підлягаючи безпосередньо російському сенатові, мала діяти на Україні не тільки незалежно від гетьманського уряду, ба навіть над гетьманом і над усіма установами й органами України. Малоросійській Колегії в обсягу суду надано компетенцію найвищого суду на Україні, в обсягу адміністративного управління — компетенцію найвищого контрольного й рішального органу над усіма «колегіями-канцеляріями», над полковою, сотенною й ратушевою адміністрацією; в обсягу державного господарства до Малоросійської Колегії перейшли всі джерела державних прибутків і видатків, отже, весь державний бюджет; нарешті, під догляд і контроль М. Колегії поставлено самого гетьмана й гетьманський уряд.

Гетьман Скоропадський не дожив до проведення в життя згаданої реформи. Поїздка до Москви та прикrostі, яких він там зазнав, і то в справах загальнодержавних, а не особистих (особисті, родинні справи він полагав успішно), скоротили йому життя. В останніх днях перебування в Москві гетьман мусив приймати «г. бригадира Вельямінова», а 20 травня було прислано, нарешті, відповідь на «пункти», подані цареві ще 28 квітня. Загалом, за винятком деяких неважних пунктів, відповідь царя була несприятлива: цар відмовив вивести з України московські полки, що стояли там уже 13 років; а на скарги гетьмана на втручання київського генерал-губернатора й коменданта до сусідів і управління та на здирства й сваволю російських офіцерів і солдатів цар відповів так: «Опредѣленъ къ вамъ бригадиръ съ 6-ю помощниками, которому велѣно все чинить по трактату, учиненому съ Хмельницкимъ, о чемъ пространно усмотришь къ удовольствію своему изъ указа, вамъ подписаннаго 29 сего мѣсяца». Скоропадський вернувся до Глухова вже зовсім хворим 27 червня і помер 3 липня 1722 р.

* * *

Нам лишилося ще спинитися на питанні про те, як була проведена в життя «реформа» державного управління України на підставі актів 1722 р., та, зокрема, зазначити діяльність Малоросійської Колегії й її наслідки для України.

Після смерті гетьмана Скоропадського Петро I відклав вибори нового гетьмана до свого повороту з перського походу, а управу Україною доручив двом колегіям: генеральній старшині на чолі з наказним гетьманом Павлом Полуботком (ця колегія придбала ім'я: «Панове, на місці гетьманським комендуючій»), та Малоросійській Колегії на чолі з Вельяміновим. Причиною відкладання виборів гетьмана, можна думати, було бажання Петра I улегшити перші кроки діяльності М. Колегії. Але це не допомогло, бо з перших же днів діяльності М. Колегії вона зустріла на Україні рішучий опір з боку слухняної до цього часу генеральної старшини, особливо з боку П. Полуботка, внаслідок чого виникла запекла боротьба за владу між українським і російським правлячими органами, що часом набирала глибоко драматичних рис, а часом точилася навколо непомітних і неважних дрібниць. Як і можна було сподіватися, закінчилася ця боротьба перемогою сильнішого — російського уряду. Указами від 4, 16 і 29 квітня 1723 р. Петро I знищив владу гетьмана як верховного вождя козацького війська, передавши команду над військом генералові Голицину, адміністративну й фінансову владу передав М. Колегії, якій уже належала вища судова влада, решту влади, яка ще лишилася в руках «п. п. правлячих», віддав під контроль Вельямінова, а Полуботка, суддю Черниша й писаря Савича викликав до Петербурга для «отвѣта».

Там їх судив російський верховний суд за спротив царським указам та за подання «чолобитної» від імени цілого народу українського про скасування М. Колегії, але жодного присуду не виніс. З наказу царя Полуботка й усю генеральну старшину (решту членів її привезли з України) було ув'язнено в Петропавловській фортеці, де Полуботок і загинув у кінці 1724 р.

Що ж до питання про вибори нового гетьмана, то Петро I видав 23 червня 1723 р. указ, в якому категорично відмовив дозволити вибори. «Какъ всѣмъ извѣстно,—писав цар,— что со времени перваго гетмана Б. Хмельницкаго даже до Скоропадскаго всѣ гетманы явились измѣнниками, и какое бѣдствіе терпѣло отъ того наше государство, особливо Малая Россія, то и надлежитъ пріискать въ гетманы весьма вѣрнаго и извѣстнаго человѣка, о чемъ и имѣемъ мы непрестанное стараніе; а пока оный найдется, для пользы вашего края, опредѣлено правительство, которому велѣно дѣйствовать по данной инструкціи; и такъ до гетманскаго избранія не будетъ въ дѣлахъ остановки, почему о семъ дѣлѣ докучать не надлежитъ (П. С. З. 4252). Унаслідок цього указу до самої смерті Петра I питання про вибір гетьмана вже не підіймалося. За цариці Катерини I, з огляду на можливість війни з Туреччиною, Верховний Тайний Совіт 11.II. 1726 р. виніс рішення, щоб «для удовольствія и приласканія тамошняго народа, выбрать персону, годную и вѣрную изъ нихъ, малороссіянъ, въ гетманы», скасувати всі податки, які було заведено понад установлені договорами, та повернути самостійний суд. Але ця постанова викликала протести серед членів В. Т. С. й труднощі фінансового характеру й не була здійснена. На засіданні 23 лютого 1726 р. граф П. Толстой, ворог Меншикова, зробив таку заяву: «Къ тому, чтобы въ М. Россіи паки гетману быть, совѣтовать не можетъ, понеже бл. памяти е. и. в-во въ томъ намѣреніи гетмана въ Украинѣ не учинилъ и у полковниковъ, и у старшины власть убавилъ, да бы Малую Россію къ рукамъ прибрать»... Постанова про зменшення податків також не була здійснена, бо російському урядові тяжко було відмовитися від значної суми доходів, які збирала Мал. Колегія до царського скарбу.

Наслідком цього тяжкий режим політичної неволі й економічного визиску, заведений на Україні за Петра I, продовжувався аж до смерті Катерини I. Малоросійська Колегія нібито мала своїм завданням «оборонити» народ від «надужиття й сваволі» українського автономного уряду, тим часом, підсумовуючи її діяльність, мусимо прийти до висновку, що М. Колегія довела Україну до повної руїни з погляду політичного, адміністративного й економічного. Що М. Колегія, як і призначені російські коменданти, правили Україною безконтрольно, з надужиттям, здиством, поборами й неправдами, про це свідчать численні скарги українського населення «на обиды, разоренія и взятки бывшаго той Коллегіи президента и членовъ и прочихъ бывшихъ тамо у дѣль. Щодо економічного стану України, то фінансовими заходами, підвищенням податків, введенням нових, боротьбою з економічною окремішністю України та безоглядною експлуатацією її ресурсів російський уряд і його орган — М. Колегія — довели населення України до великого зубожіння. Правління М. Колегії показалося дуже зручним, щоб Україну «къ рукамъ прибрать». Воно підкопало підвалини автономного устрою України та підготувало ґрунт під інкорпорацію її Росією.

(Далі буде)

Підготовка тексту до друку В. А. Смолія і В. М. Рички

ПРИМІТКИ

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.—1993.— № 4.—6, 7—8, 9, 11—12; 1994.— № 1, 2—3, 4, 6.